

مطالعه نگاره‌های عذاب در معراج‌نامه شاهرخی و تطبیق آن با نگاره‌های سوترای مقدس ده پادشاه

پریسا شاد قزوینی* ندا وکیلی**

چکیده

۱۰۷

در طول تاریخ، انعکاس آثار نگارگری و سنت‌های تصویری فرهنگ‌ها و ملل بر یکدیگر، همواره مشاهده می‌شود. این تأثرات، در دوران حکومت تیموری و مکتب نگارگری هرات به‌وضوح قابل‌رؤیت بوده؛ زیرا ساختار فکری، فرهنگی، ادبی و هنری ایران، از آسیای میانه متأثر بوده است. نمونه این تأثیرات مصور را در نسخه خطی "معراج‌نامه شاهرخی"، با سنت‌های تصویری بودائی و شرق دور می‌توان مشاهده کرد. با توجه به اینکه در نسخه معراج‌نامه شاهرخی، نظام‌های کلامی و تصویری مکمل یکدیگر بوده‌اند و نظام کلامی، پایبند به روایات متعدد در داستان معراج بوده و به‌نوعی در بر دارنده مفاهیم اسطوره‌ای است، این سؤالات مطرح می‌شوند که ۱. در کدام بخش از نگاره‌های معراج‌نامه شاهرخی، نگارگران این نسخه در ترکیب عناصر بصری و کیفیات تجسمی نگاره‌ها، از دیگر بینامتن‌های تصویری به‌ویژه شرق دور بهره برده‌اند؟ ۲. چگونه می‌توان با رویکرد اسطوره‌شناسی، علاوه بر شناسایی مشابهت‌های ساختاری و فرمی در این نسخه مصور و مقایسه آنها با سنت‌های تصویری شرق دور، به شناسایی زیرساخت‌های محتوایی و اسطوره‌ای مشابه پرداخت؟

در این نوشتار که به روش توصیفی، تحلیلی، تطبیقی و استنتاج منابع کتابخانه‌ای صورت پذیرفته، هدف اصلی، ابتدا شناسایی و معرفی نقش‌مایه‌های مشابه در تصاویر دوزخی نسخه معراج‌نامه شاهرخی و تصاویری در ارتباط با یک سوترای چینی به نام "کتاب مقدس ده پادشاه" از آسیای شرقی (چین) است تا سپس، به شناسایی اسطوره‌های مشابه در این تصاویر و آشکار شدن زیرساخت‌های محتوایی و اسطوره‌ای مشترک در تصاویر این نسخ دست یابیم. بررسی‌ها، نشانگر وجود اشتراک در عناصر فرمی تصاویر در هر دو پیکره مطالعاتی؛ از جمله ابزار شکنجه و مجازات گناهکاران هستند و شباهت در بخش اسطوره‌های پنهان در تصاویر که می‌تواند دارای نقش مشابهی باشد.

کلیدواژه‌ها: معراج‌نامه شاهرخی، سوترای مقدس ده پادشاه، خرده اسطوره، نگاره‌های عذاب

مقدمه

است را مشاهده کرده و از طرفی، با سنت‌های تصویری بودائی در نگاره‌های این نسخه مواجه می‌شویم. سؤالات اصلی این پژوهش با توجه به نمادهای توصیفی موجود در تصاویر بخش دوزخ، این هستند که بیشتر از کدام بینامتن‌های تصویری در ایجاد عناصر بصری و فرمی این تصاویر استفاده شده است؟ مفاهیم اسطوره‌ای مشترک در ارتباط با این تصاویر و تصاویر مشابه دیگر، کدام هستند؟ به نظر می‌رسد برای تفهیم نمادگرایی تصاویر دوزخ در نسخه خطی معراج‌نامه شاهرخی، بررسی پیوند آن با ساختار و محتوای تصاویر به‌جا مانده از سوترای ده پادشاه، راهگشا باشد. نگاره‌های دوزخی موجود در نسخه معراج‌نامه شاهرخی و سوترای ده پادشاه، ترتیب تکراری و درجه‌بندی‌شده از صحنه‌های روایت را نشان می‌دهند که در برخی عناصر و جزئیات بصری، این تصاویر دارای اشتراکاتی همچون؛ عناصر شکنجه، کانگوها، زنجیرها، دیگ‌های فلزی حاوی مایعات جوشان و متعفن جهت عذاب گناهکاران و عذاب با خزندگانی همچون مارها بوده که دارای اشتراکاتی هستند که فرضیه این نوشتار مبنی بر تأثیرپذیری و اقتباس از عناصر تصویری آسیای مرکزی در این نگاره‌ها را تقویت می‌کنند. از آنجا که طی مبادلات سیاسی میان ایران و چین، اعزام هنرمندانی برای ثبت و نوشتن سفرنامه‌ها مرسوم بوده است، شاید مواجهه این هنرمندان با منابع تصویری و تجسمی موجود در معابد غاری در طول مسیر (از جمله منطقه تورفان)، تأثیرات مستقیم بر این نسخه را فراهم کرده باشد و از سویی، روایت اتفاقات و رخدادها در این سفرها، موجب تأثیرات غیرمستقیم بر هنرمندان نگارگر این نسخه شده باشد. با توجه به این مطالب، هدف این است تا با دسته‌بندی کردن تصاویر مشابه بین نگاره‌های دوزخی معراج‌نامه شاهرخی و تصاویر سوترای مقدس ده پادشاه، به معرفی نقش‌مایه‌های مشابه در آنها پرداخته و سپس علاوه بر تأثیرات فرمی و بصری مشابه در تصاویر، روایت‌های مشترک بین آنها که منجر به تشکیل خرده‌اسطوره‌های مشابه می‌شوند را معرفی کنیم. از آنجا که هر گاه اسطوره‌ها سمبلیک و نمادین شده، برای بیان بهتر و روشن‌تر نیازمند تصویر هستند، سعی شده با مقایسه تصاویر دارای نقش‌مایه‌های مشابه، اسطوره‌های پنهان و مشابه در این تصاویر کشف شده و با وجود اسطوره‌های فراوان در بخش‌های مختلف تصاویر، تحت عنوان خرده‌اسطوره (به‌عنوان کوچک‌ترین عناصر سازنده اسطوره‌ای) مورد خوانش قرار گیرند.

پیشینه پژوهش

مقالات متعددی، سعی در شناخت و معرفی نسخه معراج‌نامه شاهرخی، تصاویر آن و اشتراکات این نسخه در دیگر فرهنگ‌ها

معراج یا سفر به ساحتی فراجهانی، در آثار روایی و تجسمی جوامع خداپاور و غیر خداپاور، دارای طیف گسترده و معانی وسیعی است؛ از جمله سفر قهرمان به بهشت و دوزخ در روایات و اساطیر که مضمون‌های فراوانی را برای فعالیت هنرمندان در طول تاریخ فراهم نموده و در هر جامعه‌ای دارای کارکردهای متفاوتی است. به نظر می‌رسد قدیمی‌ترین روایت از سفرهای دیگرجهانی، مربوط به الهه سومری اینانا و بیشتر معادل بابلی آن باشد. اسطوره مصری ایزیریس و همسر او اوزیریس، افسانه یونانی اورفئوس و اوریدیس و آدونیس و استارنه، اسطوره ژاپنی ایزانامی و ایزانگی و اسطوره چینی دیجون و هوئی که بر اساس جستجو از سرنوشت همسری شکل گرفته که از دنیا رفته است. همچنین، در اسطوره گیلگمش (عبداله و همکاران، ۱۳۹۴: ۴) در خصوص معراج رسول اکرم (ص) و رؤیت آیات کبری هنگام سیر ایشان در کلام حق تعالی، می‌توان به تأیید مجموع مفسران آیه‌های اول سوره اسراء به‌عنوان مقدمه‌ای برای معراج و آیات ۵ تا ۱۸ سوره نجم به‌عنوان مرحله دوم سیر آسمانی ایشان، اشاره کرد. نشانه‌هایی که مبین معراج هستند علاوه بر کلام حق تعالی، در اخبار، روایات و تفاسیر مختلف بزرگان دین به‌عنوان منبعی موثق برای اثبات و تأیید معراج به شمار رفته که در احادیث و تفاسیر با جزئیاتی متفاوت با آنچه در قرآن به‌صورت موجز بیان شده، مطرح شده‌اند. با این تفاسیر می‌توان گفت در طول زمان، عوامل متعددی در پرداختن اجزای مختلف به روایت و داستان معراج پیامبر (ص) دخیل بوده و شاید بتوان گفت عقاید زرتشتی، فلسفه اشراق و نوافلاطونیان، تأثیر بسزایی داشته تا توجه مردمان را به خود جلب کنند. نسخه خطی و مصور معراج‌نامه شاهرخی (۵۸۴۰ ه.ق.) با بیش از شصت نگاره، مراحل پی در پی و ساحت‌های مختلف سفر معراج را نشان می‌دهد. در نگاره‌های این نسخه، به‌صورت عجیب و فرا واقعی می‌توان شاهد مواجهه و ملاقات شخصیت پیامبر اکرم (ص) با انبیای اولوالعزم و پیش از خود، صلحا، فرشتگان، ملائکه و موجودات فرازمینی در حالی بود که همواره بُراق و حضرت جبرئیل، ملازم ایشان هستند. به‌جز در دو نگاره، رسول اکرم (ص) فرشته‌های بسیاری را در هیبت‌های مختلف مشاهده می‌کند و سرانجام در پیشگاه احدیت حاضر شده، سپس به دیدار از بهشت و ساکنان آن رفته و در پایان (در شانزده نگاره)، از دوزخ و عذاب‌های هولناک گناهکاران دیدن می‌کند. در معراج‌نامه شاهرخی از یک طرف، ادامه حیات روایت‌های معراج که متعلق به سنت‌های زرتشتی و یادآور کتاب ارداویراف‌نامه

غارهای هزار بودا^۲، یولین^۳ و غارهای بزیکلیک^۴ در منطقه تورفان هستند.

چار چوب نظری

اسطوره از منظر افراد و صاحب‌نظران در طول زمان، تعاریف متنوع و زیادی داشته و در بین پیروان ادیان الهی نیز شیوع بسیاری داشته است و در بیانات دینی و گفتارهای تاریخی دیده می‌شود که شاید به علت میل به بزرگ کردن و تقدس بخشیدن به اشخاص و اعتقادات دینی باشد و گاه از واقعه‌ای حقیقی سرچشمه گرفته و بیان شده است. واقعه معراج پیامبر (ص) در قرآن در سوره‌های اسراء، نجم و التکویر، به صورت موجز و کوتاه بیان شده است؛ در نتیجه، خلأ ناشی از شرح و تفضیل قرآن، «زمینه‌ای مناسب برای دانشمندان اهل کتاب فراهم کرد تا بسیاری از افسانه‌ها و بدعت‌های یهودی و افسانه‌های مسیحی و زرتشتی را در اذهان مردم جای دهد و زمینه‌ساز ورود اسطوره در روایات مختلف شود» (دیاری، ۱۳۷۹: ۱۶) و روایات مختلف معراج نیز متفاوت با آنچه در قرآن مطرح شده، آورده شده‌اند.

اسطوره و رویکرد اسطوره‌شناسی، ارتباطی عمیق و تنگاتنگ با روایت دارند؛ زیرا اسطوره‌ها، یا گونه‌ای از روایت بوده، یا کهن‌الگوی بشری را در ساختار روایی خود نشان داده و روایت می‌کنند (باباخانی، ۱۳۸۹: ۲۶). اسطوره نزد ژیلبردوران^۵؛ «نظامی است پویا از نمادها، کهن‌الگوها و شم‌ها (قوه‌ها) که تلاش دارد از طریق این کهن‌الگوها و نمادها، در اوج خود به روایت منتهی شود»^۶ (نامور مطلق، ۱۳۹۲: ۳۳؛ Durand, 1992: 13-14). بنابراین، می‌توان گفت اسطوره هنگامی ایجاد می‌شود که نمادی دارای روایت شده باشد؛ در نتیجه، الگوهای تکرار شونده روایت‌دار در یک فرهنگ را اسطوره می‌نامند. در تصاویر معراج‌نامه علاوه بر رعایت اصول زیبایی‌شناختی و سنت تصویر مکتب هرات، متن روایتی (محتوا) و شکل نگاره‌ها به طرز تفکیک‌ناپذیری در هم تنیده‌اند که علاوه بر قرآن، از بینامتن‌های روایتی متعددی در خلق نگاره‌ها استفاده شده که می‌توان به‌نوعی، مفاهیم اسطوره‌ای و بنیان‌ساز اسطوره‌ها را مشاهده کرد. با اشاره به این مطلب، به نظر می‌رسد با بررسی تکرارهای نمادین در ساختار صوری تصاویر دوزخی معراج‌نامه شاهرخی و تصاویر موجود از سوترای مقدس ده پادشاه، به شناسایی اسطوره‌های کوچک و خرده‌اسطوره‌های^۷ نهفته در روایت‌های موجود در این آثار و به دنبال آن، در تصاویر آنها ناآل آیمیم؛ چرا که اسطوره‌ها برای اینکه شکل بیانی روشن‌تری پیدا کنند، نیازمند تصویر هستند؛ تصاویری که در طول تاریخ، وابسته به بستر فرهنگی جامعه، اشکال بیانی

داشته‌اند؛ از جمله مقاله نغمه خرازبان و همکاران (۱۳۹۵) با عنوان "روایت شرقی معراج‌نامه میر حیدر" که در آن، به نکات ارزنده در مورد تأثیرات آسیای میانه به‌ویژه بودیسم و اجرايانا در شکل و محتوای تصاویر این نسخه اشاره شده است. از منابع قابل توجه دیگر در این زمینه، کتاب جی. کریستین گروبر (۲۰۰۸) با نام "The Timurid Book of Aseension Mirujnama" است که به‌طور کامل با بررسی و مطالعه جامعه تیموری (فرهنگ، تاریخ، مذهب و چگونگی روابط آن با دیگر جوامع)، سعی در شناخت بهتر این نسخه خطی داشته و از منابع ارزنده در نگارش این نوشتار است. مهدی محمدزاده و همکاران (۱۳۹۷) در مقاله "نمادهای عرفانی در نگاره‌های دوزخ معراج‌نامه میرحیدر" نیز به شناسایی و مطالعه نمادهای عرفانی در بیان تصویری دوزخ پرداخته‌اند. مقاله سرو ناز پریشان‌زاده و همکاران (۱۳۹۵) با عنوان "تحلیل نقش‌مایه‌های اساطیر آن جهانی" با هدف بررسی ریشه‌های مشترک اساطیری نمادهایی با موضوع جهان ماورایی در دو مذهب اسلام و مسیحیت، به بررسی تصاویر معراج‌نامه پرداخته است. همچنین پایان‌نامه محبوبه نیکونزاد (۱۳۹۰) با نام "خوانش گفتمانی نگاره‌های معراج‌نامه میرحیدر"، به بررسی کامل تصاویر معراج‌نامه شاهرخی پرداخته است. آنچه در این پژوهش بیش از سایر مطالعات در این زمینه به آن پرداخته شده، علاوه بر کشف شباهت‌ها و اقتباس‌ها از دیگر سنت‌های تصویری موجود در ساختار ظاهری نگاره‌ها؛ به‌ویژه عناصر تصویری بودائی موجود در غارهای منطقه شرق آسیا، این است که با مطالعه محتوایی نگاره‌های دوزخی از منظر اسطوره، نگاهی تازه به نحوه نمایش عناصر تشکیل‌دهنده معراج پیامبر و اشتراکات محتوایی آنها با فرهنگ شرق دور بیندازیم.

روش پژوهش

هنرمند، درک خود از امور فرامادی را در قالب تجربیات محسوس و قابل‌درک بازنمایی کرده و برای تجسم اندیشه‌های ماورائی، از نماد بهره می‌جوید. به نظر می‌رسد بررسی نقش‌مایه‌های نمادین موجود در نگاره‌های دوزخی معراج‌نامه شاهرخی و رابطه آنها با اسطوره‌های موجود در کتاب مقدس ده پادشاه، چارچوبی برای تفهیم نمادگرایی نگاره‌های جهنمی در این نسخه را فراهم نماید. این مقاله بر مبنای مطالعات توصیفی-تحلیلی و تطبیقی در زمینه مذکور به روش اسنادی و کتابخانه‌ای، سعی در شناخت بهتر و عمیق‌تر این نسخه دارد. نمونه‌های آماری این پژوهش، شامل تصاویر جهنمی موجود در نسخه معراج‌نامه شاهرخی و نقاشی‌های کتاب مقدس ده پادشاه بر روی پارچه‌های ابریشمی، در نسخ خطی و نقاشی‌های دیواری موجود در غارهای منطقه دونهوانگ^۸

متفاوتی یافته‌اند. خرده‌اسطوره؛ یعنی کوچک‌ترین واحدهای معنادار اسطوره‌ای که دارای طبیعت و سرشت‌های گوناگونی هستند، ولی با یکدیگر یک روایت اسطوره‌ای را تشکیل داده که به شیوه‌های ظاهری (شرایط، شخصیت‌ها، علائم و ...) و باطنی آشکار شده و عمل می‌نمایند (Durand, 1992: 345). از جمله این خرده‌اسطوره‌ها، اسطوره دگردیسی بوده که در هر دو پیکره مطالعاتی، بر اساس کهن‌الگوی میل به جاودانگی و نمادپردازی عروج به آسمان‌ها و دنیای مردگان، شکل گرفته است.

معرفی پیکره مطالعاتی اول و تصاویر آن: نسخه خطی معراج‌نامه شاه‌رخ‌ی

نمایش واقعه اسرارآمیز و باشکوه معراج رسول‌الله (ص)، یکی از مضامین مورد علاقه نگارگران در دوران اسلامی بوده و اثری که به‌طور کامل به انتقال این محتوای مذهبی پرداخته، معراج‌نامه شاه‌رخ‌ی است که می‌تواند به‌عنوان منبع قابل توجهی در جهت فهم هنر دینی اسلامی در دوران تیموری قرار بگیرد. این نسخه، به خط ترکی شرقی "ایغور" نگارش یافته که توسط مالک بخشی، کتابت شده و توسط میر حیدر شاعر، به زبان ترکی "چغتایی" ترجمه شده است. این نسخه خطی، شامل دو جزء بوده که جزء اول، ترجمه داستان معراج و جزء دوم، تذکره‌الاولیاء فریدالدین عطار است (عکاشه، ۱۳۸۰: ۱۸۸). داستان معراج در این نسخه، از چندین گفته منسوب به انس ابن مالک، مالک ابن صعصعه، امام بغوی و ام هانی نوشته شده که در نخستین برگ از این نسخه به زبان عربی، به ذکر روایت از انس ابن مالک اشاره شده است (دشتگل، ۱۳۸۳: ۷۲). به نقل از دکتر گروبر؛ «نویسنده نسخه خطی معراج‌نامه شاه‌رخ‌ی در دیباچه متن کتاب اظهار کرده که اثرش را با ترجمه کتابی با عنوان "نهج‌الفرادیس"^۸ به ترکی نوشته است که شامل گفته‌های پیامبر درباره معراج به روایت انس ابن مالک بوده» (Gruber, 2008: 277) که در مجموعه حدیث البغوی با عنوان "مصابیح‌السنه" حفظ شده بوده است (نیکونژاد، ۱۳۹۰: ۲۰). با این توضیحات، می‌توان گفت منبع اصلی نسخه خطی معراج‌نامه شاه‌رخ‌ی، کتاب نهج‌الفرادیس است و بخش اعظم روایت‌های موجود در هر دو اثر، پیوستگی نزدیکی با جزئیات روایتی موجود در داستان‌های معراج داشته که بسیاری از آنها به بیان و توضیح این تجربه عرفانی در قالب کهن‌الگوها، اسطوره‌ها و نمادها پرداخته‌اند؛ از جمله روایت معراج از ابوالقاسم قشیری، روایت معراج از ابن عباس، روایت معراج در تفسیر قمی و تفسیر ابوبکر عتیق نیشابوری.

تصاویر دوزخی نسخه معراج‌نامه شاه‌رخ‌ی

نسخه معراج‌نامه شاه‌رخ‌ی که در قرن ۹ ه.ق. به طبع رسید، یکی از برجسته‌ترین نسخ مصور مذهبی بوده که با ۲۶۵ صفحه، دارای ۶۸ نگاره است. ۶۱ نگاره از این نسخه، در ۵۷ صفحه مجزا جای داده شده و در برخی از صفحات، دو نگاره در یک صفحه جای گرفته‌اند. نگاره‌های موجود در این کتاب، مراحل پی در پی عروج پیامبر به هفت آسمان و نواحی بهشتی و دوزخی را به تصویر کشیده‌اند. پروفیسور ریشارد در ارتباط با این نسخه چنین آورده است که «در کل، این نسخه، دارای ۲۶۵ برگ پشت است که تا برگ ۶۸، متعلق به معراج‌نامه بوده و ورق ۶۹ پشت تا ۲۶۴ پشت، متعلق به ترجمه ترکی تذکره‌الاولیاء عطار است» (۱۳۸۳: ۷۷). از جمله شاخصه‌های این نسخه، وجود نگاره‌های مؤثر و هراس‌آور دوزخی است که از لحاظ شیوه روایتگری و مصورسازی در هنر کتاب‌آرایی ایران، امری نو به نظر می‌رسند. ۱۶ نگاره در ۱۵ صفحه، به تصویرگری دیدار پیامبر از مناطق دوزخی و عذاب‌های گناهکاران پرداخته‌اند؛ عذاب گناهکاران همچون مجازات بدگویان که پیامبر بعد از دیدار با مالک دوزخ و در ادامه راه خود، مأموران عذاب را به رنگ سیاه می‌بیند که به عذاب گناهکاران با قطع اندامهای آنها مشغول هستند. مانند دیگر قلمروهای دوزخ، این بخش از آتش مشتعل با مرزهای تاریک، از دیگر قسمت‌ها تفکیک شده است. از دیگر مجازات گناهکاران، عذاب مال‌اندوزی و حرص، عذاب منافقان و ریاکاران، عذاب زنان بی‌عفت، زنان سبک‌رفتار و زنان زناکار است. در مجازات غاصبان سهم یتیم، فرشتگان عذاب به رنگ قرمز، زهری تهیه شده از زقوم را بر دهان لعنت‌شدگان می‌ریزند. مجازات خسیسان این‌گونه است که با سنگی در گردن به نشان از مال دنیا، توسط مأموران دوزخ شکنجه می‌شوند. مجازات چاپلوسان که دست‌ها و گردن و میج دست‌های آنها در غل و زنجیر بوده، با صورت‌هایی نشان داده می‌شوند که از تیره‌بختی سیاه گشته^۹ است. مجازات دروغ‌گویان، سرپیچی‌کنندگان از دستورات خداوند و مست‌کنندگان با شراب؛ گروهی را زانورده نشان می‌دهد در حالی که در زنجیر اسیر هستند و فرشته عذاب، سمی از میوه تلخ زقوم را به گلوی آنها می‌ریزد^{۱۰}. در نگاره‌های بخش دوزخ، آبی لاجوردی‌های موجود در نگاره‌های بخش‌های پیشین، جای خود را به ترکیب رنگ‌های مشکی - زغالی، قرمز، نارنجی و طلایی داده که نشانگر جایگاه دوزخ، درد، مجازات و عذاب گناهکاران است (البته رنگ طلایی بدون شک، نشانگر مکان‌های باارزش در نگاره‌های معراج‌نامه شاه‌رخ‌ی بوده که در قسمت‌های دوزخی و ظلمانی نگاره‌ها

خود منتهی می‌کند (URL: 1). به نظر چینی‌ها، بررسی وضع ارواح مردگان، از وظایف "چنگه‌وانگ"، خدای خاک و مسئول زمین و ساکنان منطقه است و خادم یا دربان جهان زیرین، یین-لو^{۱۸} نام دارد (رضایی، ۱۳۸۳: ۲۱۲). به‌طور کلی در اساطیر چینی، اسطوره‌های مربوط به مرگ و دنیای مردگان به‌دلیل رواج تعالیم کنفوسیوس با فلسفه جهان‌شناختی واقعی و دیدگاه‌های اجتماعی واقع‌گرایانه آن، رشد چندانی نکرده‌اند و تحت تأثیر آموزه‌های بودائی، بیشتر شاهد اسطوره‌هایی این چنینی هستیم (کریستی، ۱۳۷۳: ۱۰۳).

معرفی تصاویر مربوط به کتاب مقدس ده پادشاه و معادل آن

مفهوم کلی جهنم و عناصر خاص از کتاب مقدس ده پادشاه، تحت سلطه سنت‌های هنری و مذهبی بودائی در مناطق غربی چین، به‌ویژه در تورفان است. بسیاری از نقاشی‌های دیواری، مجسمه‌ها، نقاشی‌های پارچه‌های ابریشمی و کاغذی و نسخ خطی این سوترا، در دونه‌وانگ بین قرن دهم تا سیزدهم به وجود آمده‌اند و تا قرن پانزدهم میلادی نیز تولید آنها ادامه داشته است^{۱۹}. تعداد زیادی از غارهای موگو در نزدیکی دونه‌وانگ با الهام از سوترای مقدس ده پادشاه، نقاشی‌گذار ارواح از دادگاه‌های جهان زیرین را نشان می‌دهند (تصاویر ۱ و ۲). گناهکاران به‌عنوان انسان‌هایی با غل و زنجیر در گردن و دست‌ها، به میله‌های چوبی سنگینی بسته شده و توسط شیاطین انسانی هدایت می‌شوند. آنها، دادگاه را مرحله به مرحله با یک قاضی - پادشاه ادامه داده تا به دیزانگ (پادشاه ارشد جهنم) برسند. گناهکاران در راه، با انواع شکنجه همچون؛ بستن با غل و زنجیر، شلاق زدن و نیزه زدن، مجازات می‌شوند. سرنوشت آنها نیز در کارنامه‌های مسطح در مقابل پادشاه ارشد ثبت شده یا به‌عنوان کتیبه‌ها توسط خدمتکاران، حمل می‌شود. تعدادی از کتیبه‌های ایغور در تورفان، طیف گسترده‌ای از تصاویر جهنم چینی را نشان داده^{۲۰} که در اصل، کپی‌هایی از اصل چینی در دونه‌وانگ هستند؛ مثل غارهای یولینگ سی و سه (تصویر ۳) که بودیستوای دیزانگ را به‌عنوان یک راهب نشان می‌دهند که لباس‌های ساده پوشیده و بر روی گل نیلوفر نشسته است. در پس‌زمینه، شیاطین شبیه سر گاو، گناهکاران را با میله‌ها و شلاق‌ها تعقیب می‌کنند. در سمت راست، یک مرد و یک زن، مجازات‌های خود در آتش جهنم را که در آینه کارما منعکس شده، نظاره می‌کنند. در سمت چپ، وسط زمین، یک گناهکار، در یک دیگ بزرگ مایع سوختنی می‌سوزد؛ در سمت راست وسط زمین، دیگری تلاش می‌کند فرار کند، در حالی که کانگوی چوبی پوشیده است.

در نمایش آتش عذاب، از آن استفاده شده است) (نیکونژاد، ۱۳۹۰: ۲۱۵). حضرت محمد و جبرئیل در تمام نگاره‌های دوزخ، با حرکات متنوع در حالات رفتار اندامی و تغییر شکل هاله آتشین با ترکیب‌بندی ساده و یکنواخت مشاهده می‌شوند و بخشی از پیکره براق که توسط جدول سمت راست قطع شده، در تمام نگاره‌ها تکرار شده است (seguy, 1977: 58).

معرفی پیکره مطالعاتی دوم و تصاویر مرتبط با آن در آسیای مرکزی، کتاب مقدس ده پادشاه^{۱۱}

در میان کتاب‌های مقدس آسیای مرکزی و آیین بودائی، تصاویر "کتاب مقدس ده پادشاه"، دارای ویژگی‌های خاصی هستند که قابلیت تطبیق با نگاره‌های معراج‌نامه در آن، قابل مطالعه است. این کتاب، یک سوترای^{۱۲} چینی است که گفته شده توسط بوداها سخنرانی می‌شده و شاید در طول قرن نهم نوشته شده باشد^{۱۳}. این کتاب، سفر روح مرده را وصف می‌کند که به‌عنوان فردی زندانی، یک سری محاکمه‌هایی را که توسط ده شاه در جهنم چینی^{۱۴} قضاوت شده، پشت سر می‌گذارد (جهنم چینی، عمدتاً یک مفهوم بودایی بوده که توسط دائوئیسم و باورهای محلی و بومی اصلاح شده است و بسیاری از توصیف‌های موجود در جزئیات آن متنوع هستند). دیزانگ^{۱۵}، رئیس، قاضی و شاه دوزخ، محاکمه‌ها را سرپرستی کرده، در حالی که همچنین به‌عنوان فرشته نگهبان روح عمل می‌کند و از این‌رو، ارتباط نزدیکی با بودیستوای گوانین^{۱۶} دارد (Gruber, 2008: 320). همان‌طور که روح از تعدادی برزخ عبور می‌کند، رودخانه نای را طی کرده و به کوه تایی می‌رسد^{۱۷}. در اسطوره چینی ده پادشاه، اولین پادشاه، مرده را گرفته و تعیین می‌کند که آیا آن مجازات می‌شود یا خیر و اگر چنین باشد، به کدام منطقه باید فرستاده شود. پادشاه دوم، صلاحیت بیش از این منطقه را داشته که مجازات غیرقانونی بودن، وکلای فریبکار و پزشکان نادان را به عهده دارد. پادشاه سوم، مجازات دروغ‌گویان و شرورها، چهارمین پادشاه، جنایتکارانی که مغرور و ناسپاس بوده‌اند، پنجمین پادشاه، گناهکاران مذهبی، قاتلان، شکارچیان، ماهیگیران و شهوت‌رانیان را مجازات می‌کند. پادشاه ششم، کسانی که مجرم شناخته شده‌اند را مجازات می‌کند. پادشاه هفتم، نیش‌کنندگان قبر انسان‌ها و فروشندگان و مصرف‌کنندگان گوشت انسان را مجازات می‌کند. پادشاه هشتم، کسانی که فاقد دین و مذهب هستند و پادشاه نهم، متخلفان سقط جنین و نقاشان ناخوشایند و نویسندگان و مشتریان خود را مجازات کرده و همچنین کسانی که خودکشی کرده‌اند. پادشاه دهم، چرخه مهاجرت را انتقال داده که مرده را به موجودات جدید

جزئیات نگارگری مانند کانگو/بوغ، ماناکل، شیاطین شکنجه‌گر، نیزه زدن، شکنجه توسط مارها و مجازات با مایعات متعفن و مذاب که سابقه‌ای در تفسیر کتاب مقدس ده پادشاه دارند، دوم، وجود ساختار رسمی و منسجم؛ هدف اساسی در تصاویر جهنم، عمدتاً در مورد تزکیه رفتار فردی مانند عدم وجود ریاکاری، حرص، تقلب و غیره است و رفتارهایی که به جامعه آسیب می‌زنند؛ مانند عدم پیروی از دستورات قانونی، بذر اختلاف، خوردن مال یتیم، زنا، نوشیدن شراب و غیره که گویای یک هم‌بستگی نمادین و یک تطابق ناقص بین دو پیکره مطالعاتی هستند. به‌عنوان نمونه، کانگو؛ تخته‌ای بزرگ و سنگین با سوراخی در مرکز برای گردن گناهکاران، به‌عنوان نوعی مجازات بدنی استفاده می‌شود. نمایندگان تیموری از جمله غیاث‌الدین نقاش، یک بار شاهد مجازات چینی‌ها

تصویر ۱. نشان دادن پادشاهان جهنم در پشت میزهای خود با مجازات‌های مختلف. غار شماره ۱۷ دونهوانگ، 900-930.mogao میلادی (URL: 2)

تصویر ۲. جزئی از تصویر ده پادشاه (پادشاهان جهنم در پشت میزهای خود با مجازات‌های مختلف). غار شماره ۱۷، دونهوانگ، 900-930.mogao میلادی (URL: 2)

تصویر ۳. در جهنم با مسیر تولد دوباره، نقاشی روی دیوار، Yulin شرقی، غار ۳۳ (Schmid, 2008: 309)

در دیگر نقاشی‌های غارهای یولینگ سی و هشت، مجازات گناهکاران را در مقابل پادشاهانی که روی صندلی‌های بلند فرمانروایی نشسته و اعمال گناهکاران را در کارنامه‌ها ثبت می‌کنند، مشاهده می‌کنیم. ارواح مردگان در مقابل پادشاهان، کانگوهای چوبی بلند پوشیده و نگهبانان زن در مقابل هر پادشاه، کتاب‌های دایره‌ای شکل را گشوده و حکم گناهکاران را می‌خوانند. همچنین، دیواره‌های غارهای دیگری در منطقه تورفان به‌ویژه در بزکلیک به چشم می‌خورند که در آنها، یک نقاشی بزرگ و پیچیده، کتیبه‌های ایغور در مورد "شش جاده به تناسخ"^{۲۱} را توصیف می‌کند (Gruber, 2008: 321) (تصاویر ۴ و ۵ و ۶). این نقاشی، شش جاده را در بخش‌های جداگانه نمایش می‌دهد که در آنها، گناهکاران تحت اعمال انواع شکنجه قرار می‌گیرند. مجازات آنان این‌گونه است؛ شیاطین با موهای فر، به زور مایع جوشان را به خورد گناهکاران می‌دهند. گناهکاران توسط شیاطین کشته شده، در حالی که از شراره‌های شعله‌ور فرار می‌کنند. شیاطین، گناهکاران را با نیزه می‌زنند، در حالی که یک شیطان با سر گاو، دیگ مایع با مواد مذاب را تکان می‌دهد. بدن برهنه گناهکاران، به یک کوره قیف‌مانند تبدیل می‌شود و گناهکاران بر یک تخته‌سنگ خوابیده و منتظر مجازات هستند؛ همان‌طور که دیگر مجرمان به جایگاه شکنجه خود نزدیک شده و توسط خزندگانی همچون مارها عذاب می‌بینند (تصاویر ۶ و ۷ و ۸). بسیاری از این شکنجه‌ها، به دیزانگ و کتاب مقدس ده پادشاه می‌رسند. موضوع سه‌گانه مرگ، قضاوت و مجازات فیزیکی در هر سه نقاشی دیواری غارهای دونهوانگ، یولین و بزکلیک، دیدگاه غالب موضوعات و نقاشی‌های چینی و آسیای میانه قرن نهم تا دوازدهم را اطلاع می‌دهد که مرتبط با روز قضاوت و سفر روح به برزخ است.

در این قسمت، با بررسی نقش‌مایه‌های تصویری مشابه در ساختار دو پیکره مطالعاتی؛ یعنی نگاره‌های نسخه معراج‌نامه شاهرخی و تصاویر به‌جا مانده از سوترای ده پادشاه، به بررسی اسطوره‌های پنهان در این آثار پرداخته می‌شود. اساطیر در بین ملل و اقوام، ماهیتاً جمعی و مشترک هستند و عاملی زاینده و پویا در سراسر جامعه بشری بوده که اقوام و ملت‌ها را به رفتارهای درونی و معنوی خود پیوند می‌زنند (گورین و همکاران، ۱۳۷۷: ۱۷۳).

الف) نقش‌مایه‌های تصویری مشابه: مجموعه‌ای از مجازات‌های نشان داده شده در معراج‌نامه شاهرخی، همانند مجازات‌های نشان داده شده در نقاشی‌های آسیای میانه و نقاشی‌های مربوط به سوترای ده پادشاه بوده و به نظر می‌رسد دو عنصر اصلی بر فراز قرار گرفته‌اند؛ ابتدا، مجموعه‌ای از

در تصاویر را که همان اسطوره دگردیسی بوده، شناسایی کرد که مختص افراد، موقعیت و صحنه‌های خاص است. در تصاویر ۷ و ۸، انسان‌هایی را می‌بینیم که به‌طور کامل استحاله شده و یا قسمتی از آنها، از انسانی به حیوانی پیگرگردانی^{۳۳} می‌کنند. پیگرگردانی، بسیاری از دیدگاه‌های شخصی، اجتماعی، فلسفی، روان‌شناسی، زبان، ادب و هنر را در شرایط و احوال

تصویر ۴. بخشی از تصویر، صحنه‌های جهنمی "شش راه برای تولد دوباره"، غارهای Bezeklik، تورفان. قرن ۱۰ تا ۱۱ میلادی (URL: 3)

تصویر ۵. جزئی از تصویر صحنه‌های جهنمی، شش راه برای تولد دوباره نقاشی دیواری غارهای Bezeklik، تورفان. قرن ۱۰ تا ۱۱ م. (URL: 3)

تصویر ۶. بخشی از تصویر شش راه برای تولد دوباره نقاشی دیواری غارهای Bezeklik، قرن ۱۰ تا ۱۱ م. (URL: 3)

(استفاده از کانگوی چوبی) بوده که آن را این‌گونه شرح می‌دهد: «نمایندگان تیموری، به پایتخت خان بالیق (پکن) رسیدند، در این موقع، سفرا حدود هفتصد نفر مجرم را به حضور پادشاه آوردند، به نسبت جرمی که مجرمین انجام داده بودند، به زنجیر گرفتار آمده و چوب سنگینی به گردن داشتند و بعضی‌ها یک دست و گردن به چوب قفل شده بودند» (کریم‌زاده تبریزی، ۱۳۷۶: ۴۲۵)^{۳۴}. این مجازات‌ها، پس از رقص هنرمندان انجام شده که احتمالاً ماسک‌های مقوایی شکل حیوانی زده‌اند «بازیگران، شروع به رقص و پایکوبی کرده و هنرهای خود را عرضه نمودند؛ از جمله، روپوش‌های صورت (ماسک) که از کاغذ ساخته شده و به‌سان قیافه دیوها، بدشکل و دماغ سرخ داشت، به تن داشتند و رقص مخصوص خود را ارائه نمودند» (حافظ ابرو، ۱۳۸۰: ۸۲۶) (شاید بتوان استدلال کرد که تصاویر ماسک‌گونه مأموران عذاب در نگاره‌های دوزخی معراج‌نامه شاهرخی، اقتباسی از این مشاهدات و روایات توسط هیئت‌های اعزامی به خان بالیق چین باشند). در تصاویر جدول ۱، به این اشتراکات اشاره شده است. در این جدول، چهار جفت تصویر که در آنها هر جفت، دارای شباهت‌هایی در عناصر به‌کار گرفته شده در ابزار و جزئیات شکنجه‌ها است، بررسی شده‌اند. جفت نظام تصویری اول، (راست)، مربوط به بخشی از تصویر نقاشی دیواری شش جاده به تناسخ در غارهای بزرگ تورفان است، (چپ) مجازات مست‌کنندگان با شراب در معراج‌نامه شاهرخی که در هر دو تصویر، گناهکاران با مایعات متعفن و بدبو مجازات می‌شوند. نظام تصویری دوم، (راست)، بخشی از تصویر سوترای ده پادشاه در غارهای موگو دونهوانگ است که گناهکاران را با کانگوهای چوبی در گردن نمایش می‌دهد، (چپ) شکنجه تنگ‌چشمی، در نپرداختن زکات بوده که گناهکاران را با سنگ‌هایی شبیه کانگو در گردن درون آتش دوزخ مصور کرده است. نظام تصویری سوم، (راست)، تصویر پادشاه دهم از سوترای ده پادشاه را نشان می‌دهد که ارواح مردگان در انتظار تبدیل به دیگر موجودات، در ردیف‌هایی به چشم می‌خورند، (چپ)، عذاب متکبران در دوزخ که در قفس‌هایی از آتش و خزندگان ته‌جامی گرفتار شده‌اند را به تصویر کشیده است. نظام تصویری چهارم، (راست)، جزئی از تصویر شش جاده برای تناسخ که گناهکاران توسط مارها عذاب می‌شوند را نشان می‌دهد که شیاطین، آنها را با نیزه‌هایی شکنجه می‌کنند، (چپ)، عذاب پاشندگان بذر نفاق که آنها نیز توسط مأموران عذاب با نیزه شکنجه می‌شوند (جدول ۱).
(ب) اسطوره پنهان: با توجه به تصاویر موجود در دو پیکره مطالعاتی و جزئیات مرتبط با آنها، می‌توان اسطوره پنهان

و نباتات و زمانی در حیوانات و جانوران و گاهی به مراتب سفلی وجود و گاهی در عوالم علیلی هستی، تغییر بدن و حرکت دهد. عقیده دیگر، عبارت است از چگونگی و کیفیت تولد و علت انتقال روح را به جسدی مافوق یا پیکری مادون بیان می‌کند که تعبیر به قانون کرمه یا کارما می‌شود و کردار یا گفتار یا پندار هر فرد، موجب نتایج و سبب‌آموزی است که سرنوشت حیات بعدی او را معین می‌کند» (رستگار فسایی، ۱۳۸۸: ۱۹۹). در تصویر ۷ که «مجازات شهادت‌دهندگان به دروغ» در معراج‌نامه تیموری است، حضرت محمد به همراه جبرئیل، گروهی از مردان را می‌بیند که سر آنها به شکل الاغ و خوک درآمده است که برای رفع عطش، زبان خود را بیرون آورده، اما چنگک‌های نوک‌تیز از گلوئی آنها بیرون آمده‌اند. پیکرگردانی انسان به حیوانات، در قرآن مجید نیز آمده که همانا خدا آنها را لعنت کرده و بر آنان خشم گرفته و از آنها، بوزینگان و خوکان پدید آورده است (مائده: ۶۰). روز قیامت،

تصویر ۷. مجازات شهادت‌دهندگان به دروغ، معراج‌نامه شاهرخی (سیگای، ۱۳۸۵: تصویر ۵۶)

تصویر ۸. پادشاه دهم، بخشی از کتاب مقدس ده پادشاه، غار شماره ۱۷ دونهوانگ، mogao. قرن ۱۰ م، جوهر روی کاغذ (schmid, 2008: 309)

گونگون سیاسی، اجتماعی، دینی و اخلاقی مورد توجه قرار داده و گستره ظرفیت‌های بی‌پایان ذهن و تصورات انسانی را خاطر نشان می‌سازد، با هر تغییر چهره، زمینه یا زمینه‌هایی را فراهم می‌آورد تا مجال مقایسه نیک و بد، زشت و زیبا، رنج و راحت و لحظه‌های متفاوت هستی انسان فراهم شود. در تصویر ۸ که بخشی از کتاب مقدس ده پادشاه، پادشاه دهم، را نشان داده، چرخه انتقال مرده به موجودات جدید از جمله: تناسخ افراد به خدایان، انسان‌های روی زمین و یا در جهنم، به شیاطین خوب یا بد و همچنین حیوانات را بازگو می‌کند. در مذهب بودا، اعتقاد به تناسخ وجود دارد و مادامی که نیروی کارما^{۲۴} در جریان است، فراگرد زندگی ادامه یافته و پس از مرگ، روان آدمی در کالبد دیگری ظاهر می‌شود (مهر، ۱۳۷۵: ۹۳). این تناسخ و پیکرگردانی پیش از اعتقادات بودائیان، در اوپانیشادها و اعتقادات هندوان به چشم می‌خورد، در اپانیشادها آمده است؛ آنها که در زندگانی خود دارای عمل صالح هستند، روان ایشان بعد از مرگ، در زهدانی پسندیده و پاک، مانند رحم زن برهمنی یا زن ویسپه یا کشتریه، جای می‌گیرد، اما ارواح اشخاص بدکردار و شریر، در رحم‌های ناپسند مأوا می‌گیرند؛ مثلاً زهدان سگی یا گرگی یا خوکی یا زنی از طبقه پایین جایگزین می‌شود (ناس، ۱۳۷۰: ۱۵۶). هندوان معتقد هستند که روح پس از حلول‌های بی‌شمار در بدن‌های مختلف، می‌تواند به پرام آسمان بپیوندد و از سوی دیگر، در کالبد پست‌ترین حیوانات و اشیا و حشرات و پرندگان درمی‌آید؛ تا آنجا که «بهایم پیوسته در پیکره‌های زشت همی گردند، هر که در کالبدی گناه ورزد، به کیفر آن گناه، در کالبد دیگری شکنجه گردد و کرده‌های وی به پیکره‌های گوناگون از آدمیان گرفته تا پرندگان و چارپایان و درندگان و حشرات اندر آید» (البغدادی، ۱۳۳۳: ۲۸۳). هندوها، به انتقال ارواح و تناسخ معتقد بوده که آن را به زبان خود سمساره گویند، بر حسب عقیده هندیان، تناسخ چنین تعبیر می‌شود که «روح آدمی در هنگام مرگ، در همه احوال (جز در یک حالت خاص که روح در مقامی جاویدان، در اعلی‌علیین با برهمن، وحدت تمام حاصل می‌کند)، پیاپی از عالمی به عالم دیگر می‌رود و در کسوت حیات هر دوره خود را طی می‌کند و سرانجام در زمان مرگ، بار دیگر، به پیکری نو منتقل می‌شود و جامه‌ای نو می‌پوشد. این ادوار تولد پی در پی، در سلسله‌ای بی‌انتهای ابدالدهر ادامه دارند. ضرورت ندارد که انتقال ارواح از پیکری به پیکر دیگر، یا به عبارت دیگر تجدید تولد و حیات، همیشه در عرض سطحی واحد موجود باشد، بلکه ممکن است در زمانی محدود، در عوالم گوناگون علوی و سفلی نمودار شود و در عوالم مختلف، کسوت حیات بپوشد، مثلاً گاهی در اشجار

جدول ۱. مقایسه نظام‌های تصویری مشترک از لحاظ محتوایی در نسخه معراج‌نامه شاهرخی (۸۴۰ ه.ق.) و سوترای ده پادشاه سده نهم تا یازدهم، چین

توضیحات	تصاویر نسخه معراج‌نامه شاهرخی - پیکره مطالعاتی دوم	تصاویر سوترای ده پادشاه - پیکره مطالعاتی اول
شکنجه به‌وسیله مایعات متعفن و مذاب نوشیدن گناهکاران از دیگ‌های حاوی مواد مذاب و متعفن - مجازات‌شوندگان به‌صورت نشسته و دست و پا بسته	 <p>مجازات مست‌شوندگان با شراب (سگای، ۱۳۸۵: تصویر ۵۷)</p>	 <p>بخشی از تصویر شش راه برای تولد دوباره نقاشی دیواری</p>
مجازات گناهکاران با کانه‌گو و یوغ در گردن	 <p>شکنجه تنگ‌چشمی در نپرداختن زکات (همان: تصویر ۵۴)</p>	 <p>نشان دادن گناهکاران با یوغ‌هایی در گردن</p>
شکنجه به‌وسیله مار و عقرب ترکیب‌بندی به‌صورت مورب، رنگ قرمز غالب در هر دو تصویر	 <p>مجازات افراد متکبر با خزندگان (همان: تصویر ۵۸)</p>	 <p>پادشاه دهم، گناهکاران در انتظار دگردیسی</p>
شکنجه گناهکاران به‌وسیله نیزه‌هایی در دست مأموران عذاب	 <p>مجازات پاشندگان بذر نفاق (همان: تصویر ۴۸)</p>	 <p>جزئی از تصویر شش راه برای تولد دوباره</p>

(نگارندگان)

فرهنگ انسانی شوند. همان گونه که در تصاویر مختلف و متن روایتی آنها آورده شد، اسطوره دگردیسی، به‌عنوان بخشی از اسطوره‌های موجود در تصاویر دو پیکره مطالعاتی به چشم می‌خورد که به صورت‌های مختلف جلوه کرده و به‌نوعی، بر تناقض‌ها و ضعف‌های هستی انسان و جهان او اشاره می‌کند.

تصویر ۹. درخت دوزخی، معراج‌نامه شاهرخی (سگای، ۱۳۸۵: تصویر ۴۵)

شما را به‌صورتی آفرینم که شما آن صورت را شناسید، شما را به‌صورت خوکان و بوزینگان گردانیم (تفسیر گمبریج، ۱۳۴۹: ۳۴۵). از پیامبر روایت شده که ورود گروهی به محشر، به شکل میمون و بوزینه است که اینان، سخن چینان بوده و گروهی به‌صورت خوک محشر می‌شوند که مجازات حرام‌خواران است^{۲۵} (نبأ: ۱۸). البته دگردیسی نباتات به حیوانات و شیاطین، به‌نحو دیگری در قرآن کریم یاد شده و آن، درخت زقوم در قعر جهنم با شکوفه‌هایی به شکل سرهای شیاطین است؛ همانند تصویر ۹ که درخت زقوم در معراج‌نامه شاهرخی را نشان می‌دهد و آن، درخت تنومندی بوده که خارهای آن مثل نیزه، میوه‌های آن تلخ‌تر از زهر و به شکل سر جانورانی چون خوک، شیر و فیل است (جدول ۲).

در تاریخ مذاهب این‌گونه آمده که «هر که در کار گناه اصرار ورزد، خداوند او را به گیتی اندر آورد و این کالبدهای شوخگین و پلید را بر وی بیوشاند و کرده‌های وی را به پیکرهای گوناگون از آدمیان گرفته تا پرندگان و چارپایان و درندگان و حشرات، اندر آورد» (البغدادی، ۱۳۳۳: ۲۸۴). بدین ترتیب، مردم اقوام و ملل مختلف قادر هستند با توجه به شرایط محیطی و اقلیمی خود، اسطوره‌هایی را خلق کرده که می‌توانند در پیکرهای مختلف بگردند و بدین گونه، کهن‌الگوهای

جدول ۲. اسطوره‌های پنهان

سوزنای مقدس ده پادشاه		<p>تناسخ افراد به خدایان، تناسخ انسان‌های روی زمین و یا در جهنم به شیاطین خوب یا بد و حیوانات</p>	<p>اسطوره دگردیسی</p> <p>اسطوره پنهان مشابه در نگاره‌ها و تصاویر دو پیکره مطالعاتی</p>
معراج‌نامه شاهرخی		<p>تناسخ مردان به شکل حیواناتی شبیه الاغ و خوک</p> <p>تناسخ و دگردیسی نباتات به حیوانات و شیاطین در درخت زقوم؛ همچون خوک، شیر و فیل</p>	

(نگارندگان)

نتیجه‌گیری

همان‌گونه که در جدول مقایسه‌ای ۱ مشخص شد، می‌توان وجود اشتراکات و تشابهات را در ساختار ظاهری نگاره‌های دوزخی معراج‌نامه شاه‌رخ‌ی با عناصر تصویری سوترای مقدس ده پادشاه دنبال کرد که از جمله این اشتراکات، وجود عناصر تصویری همچون کنگوها و سنگ‌هایی در گردن، دیگ‌هایی حاوی مواد مذاب و متعفن برای عذاب گناهکاران، آتش و مأموران عذاب با نیزه‌هایی در دست در حال شکنجه، استفاده از رنگ‌های سیاه و قرمز، استفاده از خزندگانی همچون مار برای شکنجه و وجود ترکیب‌بندی‌های مورب با رنگ قرمز در تصاویر است که می‌توان استدلال کرد یکی از بینامتن‌های تصویری به‌کار رفته در نگاره‌های معراج‌نامه شاه‌رخ‌ی، سنت‌های تصویری بودائی سوترای مقدس ده پادشاه بوده که شاید از طریق مبادلات سیاسی میان ایران و چین رخ داده‌اند که علاوه بر ساختار صوری، در مفهوم و محتوای تصاویر، اشتراکات اسطوره‌ای همچون اسطوره دگردیسی نیز مشاهده می‌شود که در جدول ۲ بررسی شده است.

دگردیسی موجودات که از آغاز خلقت به صورت‌های مختلف و شگفت‌انگیز جلوه کرده، دارای پیام خاص خود است و نوعی نقص و کمال را مطرح می‌کند. در سنت‌های تصویری آسیای مرکزی با عمری طولانی، به تصاویر ایجادشده از سوترای مقدس ده پادشاه با مجموعه‌ای از اسطوره‌های مشابه در نگاره‌های دوزخی معراج‌نامه تیموری می‌رسیم. در این مقاله، تصویری مورد تحلیل قرار گرفته که از نظر روایت اسطوره‌ای، مشابهت زیادی را نشان می‌دادند؛ از جمله اسطوره دگردیسی یا پیکرگردانی که به‌صورت تبدیل انسان‌های بدکردار به حیوانات و موجوداتی همچون فیل، خوک، الاغ و شیر در معراج‌نامه شاه‌رخ‌ی و تناسخ به خدایان، انسان‌های روی زمین یا در جهنم، شیاطین خوب یا بد و حیوانات در سوترای ده پادشاه نشان داده شده است که یک هم‌بستگی معنایی فراتر از شکل و ساختار را بازتاب می‌کند و علاوه بر آن، شاید بتوان در عملکرد نیز دنبال نمود که می‌تواند موضوع پژوهش‌های آتی قرار گیرد؛ به این صورت که هر دو اثر، در داستان‌سرایی مرتبط با جشن‌های مذهبی یا مراسم و نظام‌های تصویری، به‌عنوان تعلیم و تربیت اعتقادات مذهبی استفاده شده و دارای عملکرد مشابه هستند. داستان‌سرایی موجود در تصاویر شرح داده شده از سوترای ده پادشاه، در ارتباط با مراسم مذهبی، در برگزاری مراسم تشییع جنازه، در روزهای هفت و صدمین روز پس از مرگ، به‌طور متناوب در طول سه سال برگزار می‌شود. نسخه خطی و مصور معراج‌نامه تیموری، در جشن‌های سالانه معراج که شامل خواندن قرآن، داستان‌های شفاهی در موضوع عروج و یا اجرای موسیقی، توزیع غذا و روشنایی‌های مختلف بوده، استفاده می‌شده است.

پی‌نوشت

1. Dunhuang در غرب چین و جاده ابریشم باستان
2. غارهای Mogao یا هزار بودا در جنوب شرقی مرکز دانهوانگ و در واقع چهارراه فرهنگی و مذهبی جاده ابریشم باستان.
3. Yuling.
4. Bezeklik-Turfan.
5. Gilbert Durand.
6. ژیلبر دوران برای اسطوره، یک نظام فکری ابداع کرده است که از نخستین بارقه‌های ذهن بشری آغاز می‌شود: نماد، قوه یا نیرو، کهن‌الگو، نماد و اسطوره. برای اطلاع بیشتر رجوع کنید به (نامور مطلق، ۱۳۹۲: ۲۶؛ Durand, 1992: 13-14).
7. Mini-myth.-Mytheme
8. کتاب نهج‌الفرادیس، به زبان ترکی خوارزمی است که امروزه اثری از آن باقی نمانده و تاریخ کتابت آن، به حدود سال ۸ ه.ق. می‌رسد که هم‌زمان با شیوع طاعون و وبا در سرزمین‌های ازبک و مصادف با سال افت در حمله سپاهیان مغول به اروپای شرقی بوده و احتمالاً کتابت آن، فراخوانی برای رفتار پسندیده و به‌منظور دفع خشم و غضب خداوند بوده است. (Gruber, 2008: 278)
9. همانا ما برای کافران، زنجیر، طناب و آتشی سوزان مهیا کرده‌ایم (نساء: ۴).
10. سرکشان به میان جهنم خواهند رفت و در آن، آب جوشان و مایعات متعفن خواهند نوشید (ص: ۵۷-۵۵). شما ای گمراهان تکذیب‌کننده، همانا خواهید خورد از درختی به نام زقوم (واقعه: ۵۱ و ۵۲).

11. Stephenteiser
در کتاب خود، به بررسی کامل این سوترا پرداخته است.
12. Sutra
به معنی "ریسمان" به کلمات قصار یا مجموعه‌ای از کلمات قصار گفته می‌شود که در قالب یک کتابچه راهنما یا به‌طور گسترده‌تر، یک متن برای پیروان آیین هندو یا بودائی ترتیب داده شده‌اند. (URL: 4)
۱۳. این سوترا، توسط بودا در مورد پیشگویی چهار مرتبه پادشاهی یاما و هفت فستیوال برای تولد دوباره و آماده‌سازی روح او در زندگی پس از مرگ گفته شده است (Teiser, 2003).
14. Diyu
زندان زمینی
15. DizangBodhisttva.
16. GuanyinBodhisttva
یازده سر
۱۷. در نظر چینی‌ها، جایگاه جهان پس از مرگ، دامنه کوه تایی-شان است؛ جایی که خورشید از پشت آن طلوع می‌کند (کریستی، ۱۳۷۳: ۱۰۳).
18. Yen Lu.
۱۹. تعداد کل نسخه‌های خطی و متن چاپ‌شده در دونهوانگ، ۵۰,۰۰۰ تخمین زده شده است (Whitfield et al., 1990: 41)
۲۰. تصورات بودائی ایغور از دودمان tamugh
۲۱. شش راه برای تولد دوباره عبارت هستند از: (۱) خدایان، (۲) جاده حیوانات، (۳) جاده جهنم، (۴) جاده مردان، (۵) جاده آسورا (اسطوره چهار شخص مسلح)، (۶) جاده قدیم (ارواح گرسنه) (Gruber, 2008: 321).
۲۲. در "عجایب اللطایف" تألیف خواجه غیاث‌الدین نقاش آورده شده است. برای اطلاع بیشتر نگاه کنید به (حافظ ابرو، ۱۳۸۰: ۸۳۹).
23. Transformation-Metamorphoses
24. Karma
۲۵. پاسخ پیامبر در مورد سؤال یکی از اصحاب ایشان به نام "معاذ بن جبل" در مورد آیه ۱۸ سوره نبأ و ورود افراد به محشر در روز قیامت است (طبرسی، ۱۴۱۷: ۲۴۲).

منابع و مأخذ

- قرآن حکیم (۱۳۸۹). ترجمه آیت‌الله ناصر مکارم شیرازی، چاپ اول، قم: چاپخانه بزرگ قرآن کریم.
- البغدادی، عبدالقاهر بن طاهر (۱۳۳۳). تاریخ مذاهب اسلام. به اهتمام جواد مشکور، چاپ اول، تبریز: حقیقت.
- باباخانی، مصطفی (۱۳۸۹). اسطوره در شناخت ادبیات. فصلنامه علمی-پژوهشی نقد ادبی، ۳ (۱۱ و ۱۲)، ۳۲-۷.
- تفسیر گمبریج (۱۳۴۹). تفسیر قرآن مجید. به تصحیح جلال متینی، چاپ اول، تهران: بنیاد و فرهنگ.
- حافظ ابرو، عبدالله بن لطف‌الله (۱۳۸۰). زبده‌التواریخ. مقدمه، تصحیح و تعلیقات سید کمال حاج سید جواد، چاپ هفتم، جلد ۳ و ۴، تهران: وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی، سازمان چاپ و انتشارات.
- خرازیان، نغمه؛ مرتضوی، مرجان و نوبخت، عباس (۱۳۹۵). روایت شرقی معراج‌نامه میرحیدر. فصلنامه علمی پژوهشی کیمیای هنر، سال پنجم (۲۱)، ۱۱۲-۱۳۱.
- دشتگل، هلنا شین (۱۳۸۳). متن نوشتاری نسخه معراج‌نامه میرحیدر. کتاب ماه هنر، (۷۱ و ۷۲)، ۷۶-۶۸.
- دیاری، محمد تقی (۱۳۷۹). پژوهشی در باب اسرائیلیات در تفاسیر قرآن. چاپ اول، تهران: دفتر پژوهش و نشر سهروردی.
- رستگار فسایی، منصور (۱۳۸۸). پیکرگردانی در اساطیر. چاپ دوم، تهران: پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی.
- رضایی، مهدی (۱۳۸۳). آفرینش و مرگ در اساطیر. چاپ اول، تهران: اساطیر.
- ریشارد، فرانسیس (۱۳۸۳). جلوه‌های هنر پارسی (نسخه‌های نفیس ایرانی قرن ۶ تا ۱۱ هجری قمری موجود در کتابخانه ملی فرانسه). ترجمه ع. روح بخشیان، چاپ اول، تهران: وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی، سازمان چاپ و انتشارات.
- سگای، ماری رز (۱۳۸۵). معراج‌نامه سفر معجزه‌آسای پیامبر (ص). ترجمه مهناز شایسته‌فر، چاپ اول، تهران: مؤسسه مطالعات هنر اسلامی.
- طبرسی، ابوعلی فضل بن الحسن (۱۴۱۷). مجمع‌البیان العلوم القرآن. چاپ دوم، جلد ۱۰، تهران: مؤسسه الهدی للنشر و التواریخ.

- عبدالله، زهرا؛ پور رضائیان، مهدی؛ شیرازی، علی اصغر و رجبی، محمد علی (۱۳۹۴). تبیین کارکرد معراج در روایات اساطیری. نشریه هنرهای زیبا، هنرهای تجسمی، ۲۰ (۴)، ۱-۱۳.
- عکاشه، ثروت (۱۳۸۰). نگارگری اسلامی. ترجمه سید غلامرضا تهامی، چاپ اول، تهران: سازمان تبلیغات اسلامی، حوزه هنری.
- کریستی، آنتونی (۱۳۷۳). اساطیر چین. ترجمه باجلان فرخی، چاپ اول، تهران: اساطیر.
- کریمزاده تبریزی، محمد علی (۱۳۷۶). احوال و آثار نقاشان قدیم ایران. چاپ اول، تهران: مستوفی.
- گورین، ویلفرد ال؛ لیبر، ارل جی؛ ویلینگهام، جان ار و مورگان، لی (۱۳۷۷). راهنمای رویکردهای نقد ادبی. ترجمه زهرا میهن‌خواه، چاپ سوم، تهران: اطلاعات.
- محمدرزاده، مهدی؛ چرخ، رحیم و یاری، زهرا (۱۳۹۷). نمادهای عرفانی در نگاره‌های دوزخ معراج‌نامه میرحیدر. نشریه باغ نظر، ۱۵ (۶۰)، ۶۳-۷۶.
- مهر، فرهنگ (۱۳۷۵). فلسفه زرتشت. چاپ دوم، تهران: جامی.
- ناس، جان لویر (۱۳۷۰). تاریخ جامع ادیان. ترجمه علی اصغر حکمت شیرازی با ویرایش پرویز اتابکی، چاپ پنجم، تهران: انتشارات و آموزش انقلاب اسلامی.
- نامور مطلق، بهمن (۱۳۹۲). درآمدی بر اسطوره‌شناسی نظریه‌ها و کاربردها. چاپ اول، تهران: سخن.
- نیکونژاد، محبوبه (۱۳۹۰). "خوانش گفتمانی نگاره‌های معراج‌نامه میرحیدر". پایان‌نامه کارشناسی ارشد، پژوهش هنر. اصفهان: دانشگاه هنر اصفهان.

- Durand, G. (1992). *Figures mythiques et visages de L'oeuvre. De la mythocritique a la mythanalyse*. Dunod.
- Gruber, C.G. (2008). *The Timurid book of Ascension (Miragnama): A study of Text and Image in a Pan-Asian context*. Tauris Academic studies.
- Schmid, N. (2008). *Revisioning the Buddhist cosmos Shifting Paths of Rebirth in Medieval Chinese Buddhism*. www.reserchgate.net (access date: 2018/10/22).
- Seguy, M. R. (1977). *The Miraculous journey of Mahomet: Mirāj nāmeḥ: Bibliothèque nationale, Paris (Manuscrit supplément Turc 190)*. Braziller.
- Teiser, S. (2003). *The Scripture of the King and the Making of Purgatory in Madieval Chinese Buddhism*. University of Hawaii Press.
- Whitfield, R. & Farrer, A. (1990). *The Caves of the Tousand Buddbas: Chinese Art from the Silk Route*. London: The British Museum Press.
- URL 1: www.britannica.com/topic/shiwwang/chinese-mythology (access date: 2018/10/12).
- URL2: www.britishmuseum.org/resarch/collecion_online/collection_object_details/collection_imag_gallery.aspx?partid=18assetid=3229840018objectid=6640 (access date: 2019/01/20).
- URL 3: <https://depts.washington.edu/silkroad/museums/mia/bezeklik.html> (access date: 2019/01/20).
- URL 4: <https://www.wiikipedia.org/wiki/sutra/> (access date: 2019/09/02).

Received: 2019/07/06

Accepted: 2020/01/08

Studying Torment Pictures in the “MirajNameh Shahrukhi” and Comparing them with the Pictures of “Holy Sutra of the Ten Kings”

Parisa ShadGhazvini* Neda Vakili**

Abstract

Throughout history, the reflection of the works of painting and graphic traditions of the cultures and nations on each other are constantly seen. These influences have been clearly visible during the reign of Timurid and the Herat school of painting, as the intellectual, cultural, literary and artistic structure of Iran has been affected by Central Asia. A sample of these illustrative effects can be found in the Manuscript of MirajNameh Shahrukhi (840 AH) with Buddhist traditional images and paintings from the Far East. Considering that in the version of the MirajNameh Shahrukhi, the verbal and non-verbal systems have complemented each other and the verbal system has adhered to numerous traditions in the story of the ascension and somehow contains the mythological concepts, these questions are arisen: 1. In which part of the MirajNameh Shahrukhi’s paintings, painters have used visual intertextuality, specially the Far East, in the combination of visual elements and visual qualities of paintings? 2. How can we identify the same content and mythical infrastructures and the structural and formal similarities in this illustrated version and comparing them with the visual traditions of the Far East by the mythological approach? This paper was carried out by using the descriptive, analytical, comparative method and the data was gathered by using library resources. The main purpose of this study is first to identify and introduce similar motifs in hell pictures of the MirajNameh Shahrukhi and pictures associated with a Chinese Sutra called “Holy Book of the Ten Kings” from the East Asia (China), then detecting similar myths in these pictures and revealing common content and mythical infrastructures of the pictures of this edition. Analysis indicate the commonalities in the formal elements of pictures in both bodies of study, including instruments of torture and punishment for sinners, and the similarities in the hidden myths section in pictures which can have a similar role.

Keywords: MirajNameh Shahrukhi, Holy Sutra of the Ten Kings, comparative, Minor Myth, Torment Pictures

* Associate Professor, Faculty of Art, Alzahra University, Tehran, Iran (Corresponding Author).

shad@alzahra.ac.ir

** Ph.D.Candidate, Faculty of Art, Alzahra University, Tehran, Iran. *m_455m@yahoo.com*